

УДК (UDC) 94 (477) (092) (100=161.2)

DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2022.1\(37\).574](https://doi.org/10.33782/eminak2022.1(37).574)

‘BATTLES FOR HRUSHEVSKYI’: ERA OF UKRAINIAN REVOLUTION IN DIASPORA INTELLECTUALS DISCUSSIONS OF POST-WAR TWENTY YEARS

Vitalii Telvak¹, Mykhailo Sabinskyi²

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (Drohobych, Ukraine)

¹ e-mail: telvak1@yahoo.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>

² e-mail: mikhailo.sabinskyi@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6059-4646>

ABSTRACT

The aim of this study is to clear up the peculiarities of the discussion about M. Hrushevskyi's social and political activity in the historiography of Ukrainian diaspora. At the same time, the emphasis is placed on the least known period of foreign Hrushevskyi studies, when the prominent intellectual's body of work was studied by his younger contemporaries and colleagues who were lucky enough to be on the other side of the 'Iron Curtain'. Attention is also paid to the brightest page of Hrushevskyi's biography as a politician – when he was a Head of the Central Rada, which still causes a lot of discussions today.

The scientific novelty of the paper is in the comprehensive study of the little-known issue of receptive Hrushevskyi studies – the clarification of the peculiarities of interpreting M. Hrushevskyi's social and political activity during the years of revolution by Ukrainian intellectuals abroad in the second half of the 1940s – the first half of the 1960s.

Conclusions. The most debatable issues of Hrushevskyi studies discourse are clarified: the rapid leaning by the Head of the Central Rada more towards the left views, his attitude to the army, the reasons of the scientist's federalistic views, etc. The ideological context of the historiographical discussions is reproduced. It consisted in the competition of diaspora intellectuals, who represented the republican and hetman party environments, for the inculcation of their own interpretation of the events of Ukrainian revolution in the minds of exiled Ukrainians. Those discussions were influenced by the emerging of new factual material and original interpretive models, brought by the memoirs of M. Hrushevskyi's contemporaries. Also, the general progress of Ukrainian humanitaristics in the free world stimulated a rethinking of classical Hrushevskyi studies issues. Thanks to this, for example, a completely original view of the federalistic model of a prominent figure is formed. In general, the social and political Hrushevskyi studies of the mentioned twenty-year period make it possible gradually to reach new problem-thematic horizons.

Keywords: M. Hrushevskyi, Ukrainian revolution, foreign historiography, reception, conservative ideology

«Бої за Грушевського»: доба Української революції у дискусіях діаспорних інтелектуалів повоєнного двадцятиліття

Віталій Тельвак¹, Михайло Сабінський²

Дрогобицький державний педагогічний університет ім. Івана Франка (Дрогобич, Україна)

¹ e-mail: telvak1@yahoo.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>

² e-mail: mikhailo.sabinskyi@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6059-4646>

АНОТАЦІЯ

Мета дослідження полягає у з'ясуванні особливостей обговорення суспільно-політичної діяльності М. Грушевського в історіографії української діаспори. При цьому акцент зроблено на найменш знаному періоді закордонного грушевськознавства, коли студії над вивченням спадщини визначного інтелектуала здійснювали його молодші сучасники та колеги, котрим поталанило опинитися по інший бік «залізної» завіси. Також наголос зроблено на найяскравішій сторінці біографії Грушевського-політика – його головуванні у Центральній Раді, що й по сьогодні породжує чимало дискусій.

Наукова новизна статті полягає у всебічному дослідженні малознаної проблеми рецептивної грушевськіани – з'ясуванні особливостей інтерпретації суспільно-політичної діяльності М. Грушевського в роки революції українськими закордонними інтелектуалами у другій половині 1940-х – першій половині 1960-х рр.

Висновки. З'ясовано найбільш дискусійні проблеми грушевськознавчого дискурсу: стрімке полівіння політики голови Центральної Ради, його ставлення до власної армії, природа федералістських поглядів ученого тощо. Відтворено ідейний контекст історіографічних дискусій, що полягав у змагальності діаспорних інтелектуалів, які представляли республіканське та гетьманське партійні середовища, за утвердження в свідомості українців на вигнанні власної інтерпретації подій Української революції. На ці дискусії впливала поява нового фактичного матеріалу й оригінальних інтерпретативних моделей, що їх приносили мемуарні тексти сучасників М. Грушевського. Також і загальний поступ української гуманітаристики у вільному світі підштовхував до переосмислення класичних грушевськознавчих сюжетів. Завдячуючи цьому був сформований, приміром, цілком оригінальний погляд на федералістську модель визначного діяча. Загалом же, суспільно-політична грушевськіана досліджуваного двадцятиліття дала можливість поступово вийти на нові проблемно-тематичні обрії.

Ключові слова: М. Грушевський, Українська революція, закордонна історіографія, рецепція, консервативна ідеологія

Рецептивна проблематика є зауважальною складовою сучасного грушевськознавчого дискурсу¹. Такий проблемно-тематичний акцент пояснюється зростаючим розумінням потреби контекстуального осмислення різноплановості національного служіння Великого Українця як найбільш плідного методологічного підходу. У підсумку, на сьогодні маємо чимало вдалих спроб з'ясування особливостей національних, дисциплінарних та персональних рецептивних оптик. В численних студіях В. Тельвака², І. Гирича³, С. Панькової⁴ й

¹ Тельвак В. Сучасне грушевськознавство: здобутки, втрати, перспективи. *Український історичний журнал*. 2021. № 5. С. 4-16.

² Telvak V., Telvak V. Ukrainian historiography in the mirror of polish journalism (Mykhailo Hrushevsky contra Francishek Ravita-Gavrinsky). *Східноєвропейський історичний вісник*. 2018. Вип. 7. С. 46-53; Telvak V., Ilnytskyi V. Mykhailo Hrushevsky and Nicolae Iorga: scholars' struggle over the national

інших дослідників М. Грушевський постає як унікальний у нашій культурі феномен, чия спадщина понад століття спонукає до важливих для національного інтелектуального поступу дискусій.

Разом із тим, у хронологічному вимірі рецептивна грушевськіана є далеко неоднорідною. Так, поряд із добре з'ясованою в літературі добою національного модерного відродження⁵, невиправдано мало студій написано стосовно періоду 1940-80-х рр., коли українські інтелектуали на вигнанні намагалися плекати академічні дослідницькі традиції, щоб за зміни політичного режиму передати їх материковим колегам. Але і в цих опрацюваннях діаспорної грушевськіани виразно домінує історіографічна проблематика, як найбільш консенсусна для українознавців складова, спадщини автора «Історії України-Руси». За такого підходу, обговорення діаспорними дослідниками нерідко неоднозначних суспільно-політичних ініціатив М. Грушевського невиправдано відсунуто на маргінес. Натомість, саме довкола осмислення практик громадського служіння першого голови відродженої України відбувалися найбільш гострі дискусії у середовищі українських закордонних інтелектуалів. Що важливо, в цьому обговоренні проявлялися характерні тенденції та риси всього діаспорного українознавства, мало зауважальні при з'ясуванні інших історіографічних дискусій.

З огляду на це, метою нашого дослідження є з'ясування особливостей рецепції суспільно-політичної діяльності М. Грушевського в історіографії української діаспори. При цьому ми сфокусуємося на найменш знаному періоді закордонного грушевськознавства – другій половині 1940-х – першій половині 1960-х рр., коли студії над вивченням спадщини визначного інтелектуала здійснювали його молодші сучасники та колеги, котрим поталанило опинитися по інший бік «залізної» завіси. Також нас цікавитиме найяскравіша сторінка біографії Грушевського-політика – його головування в Центральній Раді, що й по сьогодні породжує чимало дискусій.

Увагу до суспільно-політичних практик автора «Історії України-Руси» в діаспорній історичній думці повоєнного двадцятиліття стимулювали тогочасні емоційні дискусії про причини хронічних невдач українців зі здобуття та

history. *Codrul Cosminului*. 2018. Vol. XXIV. No. 1. P. 53-64; Telvak V., Telvak V. Mykhailo Hrushevsky in Czech historiography (the first third of the 20th century). *Codrul Cosminului*. 2019. Vol. XXV. No. 2. P. 265-286; Telvak V., Yanyshyn B. «Geschichte des Ukrainischen (Ruthenischen) volkes» of Mykhailo Hrushevsky in the discussions of the beginning of the XXth century. *Studia Historica Nitriensia*. 2021. Vol. 25. No. 1. P. 71-90; Telvak V., Pedych V., Telvak V. Historical school of Mykhailo Hrushevsky in Lviv: formation, structure, personal contribution. *Studia Historiae Scientiarum*. 2021. Vol. 20. P. 239-261; Telvak V., Salata O. Reception of Hrushevsky studies: epistolary aspect. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2021. Вип. 20. С. 32-39; Telvak V., Yanyshyn B., Telvak V. Between history and politics: the image of Mykhailo Hrushevsky in German Slavic studies of the first third of the 20th century. *Przegląd nauk historycznych*. 2021. R. XX. Nr 2. S. 103-125.

³ Гирич І. М. Грушевський і І. Франко: до історії взаємин. *Український історичний журнал*. 2006. № 5. С. 35-67; Гирич І. Грушевськознавство 1994-2009 років на сторінках «Українського історика». *Український історик*. 2009. Ч. 1-4 (181-184). С. 62-79.

⁴ Pankova S. Volume 3 of the History of Ukraine-Rus' in Mykhailo Hrushevsky's Creative Laboratory. *Mykhailo Hrushevsky. History of Ukraine-Rus'*. Volume 3. Edmonton; Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2016. P. XXIII-XLVII; Pankova S. Volume 4 of the History of Ukraine-Rus': Between Two «Ukrainian Wings in Mighty National Flight». *Mykhailo Hrushevsky. History of Ukraine-Rus'*. Edmonton; Toronto, 2017. Volume 4. P. XXI-XLVII.

⁵ Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Київ-Дрогобич: «Вимір», 2008. 494 с.

збереження власної державності. Чимало уваги при цьому відводилося досвіду Визвольних змагань, в яких М. Грушевський відіграв одну з найбільш помітних, хоча й неоднозначних ролей. Поряд із цим, актуалізації згаданої тематики сприяло відзначення ювілейних дат як самої Української революції, так і одного з її лідерів. Осмислюючи згадану проблему, М. Андрусак відзначив, що «як історик і як політичний діяч, Грушевський є часто темою дискусії...»⁶.

Реконструючи діяльність М. Грушевського у революційні роки, діаспорні інтелектуали скільки-небудь солідарними були лише в оцінках перших місяців загальнонародного піднесення. Дослідники одностайно виопуклювали той промовистий факт, що тогочасний московський засланець був обраний головою Центральної Ради заочно як безальтернативний на той час лідер українства⁷. З цього приводу знайомий М. Грушевського ще з еміграційних років правник Матвій Стахів слушно відзначив: «Вибір в його nepřисутності був тільки формальним ствердженням факту того визнання. Отож, не інституція президента Ради дала Грушевському престиж, повагу й послух в широких масах свідомих політично громадян, а навпаки, Грушевський своєю індивідуальністю надав престиж цій Раді й інституції її президенства. Це була цілком природна річ, бо ж Грушевський був відомий вже довгі роки всім політично активним Українцям, як найвизначніша постать свого покоління»⁸. Закордонні дослідники цілком слушно відзначили, що обрання М. Грушевського головою Центральної Ради стало вершиною його громадсько-політичної кар'єри. «Це був справжній вінець Грушевського, – наголосив його колега по історичному цеху Олександр Оглоблин. – Лідер української науки, лідер українства став лідером цілої України, вождем і будівничим її нової держави. Новою стала Україна, новим став і Грушевський»⁹.

На відміну від щойно наведених тез, консервативно налаштовані діаспорні інтелектуали, що представляли гетьманський політичний табір, в цілому негативно оцінили той факт, що біля державного керма революційної України опинився саме М. Грушевський. Так, один із виразників цього погляду Богдан Романенчук на сторінках редактованого ним журналу «Київ» підкреслив, що хоча М. Грушевський і був визначним ученим, істориком, громадським і науковим діячем, але нібито не став ані політичним провідником, ані ідеологом українства. Пояснюючи свою позицію, знаний літературознавець вказав: «В мирний час він певно був би ідеальним президентом, гідним репрезентантом держави й нації, але воєнний час вимагав іншого політичного провідника, а зокрема визвольні змагання, коли було треба великої рішучості і ясної цілі, якої в нього не було. Як учений історик Грушевський не перестав бути авторитетом, як для старших, так і для молодших, але як політик він авторитетом не був, бо взагалі не був політиком»¹⁰. Ця теза очікувано викликала заперечення і навіть кпини з боку

⁶ Андрусак М. Михайло Грушевський (У 20-ліття смерти батька сьогочасної української історіографії). *Свобода*. Джерзі Ситі, 1954. Ч. 227. С. 2.

⁷ Stachiw M. A Scientist and Social Leader as President of a State. *The Ukrainian Quarterly*. 1957. № 4. Р. 329.

⁸ Стахів М. Учений і суспільний філософ як президент держави. Професор Михайло Грушевський як провідник української національної революції і перший президент Української народної республіки. *Вільна Україна*. 1958. Ч. 17. С. 3.

⁹ Оглоблин О. Михайло Грушевський і українське національне відродження. *Український історик*. 1964. Ч. 2-3. С. 3.

¹⁰ Романенчук Б. Проблема «галичанства» й почуття меншевартості. *Київ*. 1957. Ч. 5 (вересень-жовтень). С. 206.

інтелігенції, що сповідувала республіканські цінності¹¹. Незважаючи на таку критику, й інші представники українського консервативного табору не вважали М. Грушевського діячем, якого потребувала революційна Україна. Для прикладу наведемо спостереження визначного історика Ярослава Пеленського: «Про проблеми влади і реальної політики Михайло Грушевський взагалі не мав уявлення. Влада держави, зрештою, була в його очах чимось принципово злим»¹².

Наступні аспекти діяльності М. Грушевського на чолі Центральної Ради викликали ще більші дискусії. Так, чимало уваги дослідники присвятили проблемі стрімкого полівіння голови українського парламенту та його співпраці з молодими очільниками Української партії соціалістів-революціонерів. Осмислюючи цю проблему, республіканськи орієнтовані інтелектуали вважали таку поведінку голови парламенту виправданою, адже очевидною, вважали вони, була потреба ідейної опіки над молодими політиками, які завдяки аграристській риториці здобули найбільшу популярність у селянському середовищі¹³. Опонуючи такому баченню, Микола Андрусак визнав, що до Центральної Ради дійсно увійшли лише модні на той час українські соціалісти різних відтінків. Разом із тим він відзначив, що М. Грушевський, замість того, щоб з висоти власного політичного та життєвого досвіду критично поставитися до цієї моди і створити певну ідейну противагу ідеалістичному запалові лівоорієнтованої молоді, фактично пішов у фарватері їхньої політики. «Колишній автократ в українському науковому й літературному русі, – підкреслив дослідник, – він не став автократом в національно-революційній стихії, а дав себе захопити соціалістичній доктрині...»¹⁴.

Наступною дискутованою проблемою стали федералістські погляди М. Грушевського, котрі деякі дослідники громадсько-політичної спадщини голови Центральної Ради були схильні протиставляти державницькій ідеології, що якраз тоді приєднувала дедалі більше прихильників. З'ясовуючи цю проблему, симпатичні історика, здебільшого з республіканського табору, аргументовано виставляли його федералізм як данину часу, що згодом став продуманим тактичним маневром у взаєминах з імперським центром. Вперше цей дослідницький підхід ще у 1945 р. запропонував колишній ідейний опонент М. Грушевського О. Оглоблин¹⁵. Та найбільш докладно таку інтерпретацію обґрунтував авторитетний літературознавець і бібліограф Володимир Дорошенко. На його переконання, федералізм М. Грушевського зовсім не заперечував української державності, а був однією із форм її реалізації¹⁶. Йшлося про те, що М. Грушевський бачив Україну як вільного члена у складі ширшого федеративного об'єднання з іншими самостійними країнами Східної Європи чи чорноморського регіону.

З огляду на це, постала потреба з'ясувати ідейну природу федералістських гасел голови українського парламенту. В цьому аспекті більшість дослідників схилилася

¹¹ Грушевський і... Романенчук. *Вільна Україна*. 1958. Ч. 17. С. 71-72.

¹² Пеленський Я. Українська національна ідея у світлі творів Михайла Грушевського та В'ячеслава Липинського. Київ: Наш формат, 2019. С. 104.

¹³ Дорошенко В. М. Грушевський – громадський діяч, політик і публіцист. *Овид*. 1957. № 10. С. 23-26.

¹⁴ Андрусак М. Михайло Грушевський... С. 2.

¹⁵ Оглоблин О. Вчення М. Грушевського про мову – мовну спільноту – народ – расу. *Український історик*. 2006-2007. Ч. 4 (172) /1-2 (173-174). С. 206-235.

¹⁶ Дорошенко В. М. Грушевський – громадський діяч, політик і публіцист...

до вповні аргументованого висновку про їхнє запозичення з арсеналу західноєвропейської демократичної думки, а не російської слов'янофільської філософії. З цього приводу один із ідейних опонентів історика Я. Пеленський зауважив: «Михайло Грушевський також не хотів російської федерації на ґрунті російського бажання федерації. У його очах це була лише перехідна стадія. Врешті-решт, він був європейським, а не російським федералістом. Європейська федерація в його очах була метою українського політичного розвитку»¹⁷.

Чи не найбільш дискутованою проблемою діяльності М. Грушевського на чолі Центральної Ради було його бачення необхідності мати власне військо. Тривалий час критики історика з гетьманського табору закидали йому неприхильне ставлення до ідеї формування армії молодої держави, що призвело до її незахисності перед агресією з боку більшовицької Москви. Цей стереотип без належної критичної перевірки запанував і в українській закордонній історичній літературі, ставши мало не загальним місцем присвячених історичу чи добі Центральної Ради розвідок. Наприклад, упорядник знаної антології «Розстріляне Відродження» літературознавець, публіцист і редактор Юрій Лавріненко у присвяченому М. Грушевському нарисі підкреслив: «Але справжня слабкість Грушевського була в тому, що він не чекав, що революційна Росія при таких курсах на союз із нею піде війною проти революційної України і тому не використав для організації міцної української армії доброї нагоди спонтанного руху українізації тих частин імперської армії, що склалися з українців, і прекрасного патріотичного руху Вільного Козацтва. Це була велика помилка Грушевського»¹⁸.

Більш критично до цього стереотипу підійшли прихильники республіканської ідеології. Так, у кількох присвячених голові Центральної Ради дописах аргументовано таке упередження спростував згадуваний В. Дорошенко. Нав'язуючи до знаної розвідки М. Андруска з передвоєнних часів¹⁹, дослідник доводив, що у протилежність до Володимира Винниченка й інших тогочасних соціалістичних лідерів, М. Грушевський добре розумів потребу власної української збройної сили і про це не лише говорив, але й писав у тодішній українській пресі та у збірці своїх статей «На порозі Нової України». Історик навіть приготував відповідний закон, що його мала прийняти Центральна Рада, але тогочасні події не дали цього реалізувати²⁰. Роблячи свій виклад більш аргументованим, В. Дорошенко розлого цитує відповідні публіцистичні тексти М. Грушевського, узагальнюючи читачеві це тим, «що дехто тепер намагається представити нашого історика грабарем і української державности й української мілітарної сили, що ту державність мала боронити»²¹.

Згаданий сюжет про адекватне ставлення М. Грушевського до проблеми формування власної армії був також неодноразово висвітлений у мемуарному ключі. Так, свідок тих подій і співробітник історика по Центральній Раді Євген Онацький оповів про розпочаття її голови після однієї з міністерських нарад, коли

¹⁷ Пеленський Я. Українська національна ідея... С. 104.

¹⁸ Лавріненко Ю. Михайло Грушевський. *Розстріляне Відродження. Антологія 1917-1933*. Париж-Мюнхен: Instytut Literacki, 1959. С. 911.

¹⁹ Андрусак М. Думки Грушевського про потребу української армії. *Літопис Червоної Калини*. 1935. Ч. 3. С. 7-8.

²⁰ Дорошенко В. Перший президент відновленої української держави (Акад. Михайло Грушевський, його життя й діяльність). *Овид*. 1957. № 2-3. С. 22.

²¹ Ibid. С. 25.

з'ясувалося, що Симон Петлюра нічого не зробив у справі організації українського війська, захопившись влаштуванням парадів. Підсумовуючи свою розповідь, знаний громадський діяч відзначив: «Грушевський не був мілітаристом, але глибоко помиляються ті, що вважають, ніби його «професорство» не дозволило йому зрозуміти потреби рішучого військового чину. Навпаки, я знаю цілком добре, що думка про необхідність утворення української армії була одною з найбільш гризотливих його думок»²².

Відзначимо також, що саме досліджуваний історіографічний період виявився визначальним в утвердженні міфу про «президентство» М. Грушевського. Цікаво, що навіть свідки тих подій, котрі чудово знали про те, що прийнята 29 квітня 1918 р. Конституція УНР не передбачала посади президента, беззастережно поширювали міф про Грушевського-президента. Заризикуюмо це пояснити бажанням наблизити реалії революційної України до звичайних для західного читача понять, коли голова держави є її фактичним президентом. Таким чином дослідники, які представляли весь ідейний спектр закордонного українства, одностайно, хоча подекуди з різними оціночними характеристиками, транслювали міф про президентський статус М. Грушевського. Так, про «президента УНР» писали Мирон Кордуба і Володимир Дорошенко, про «нашого першого Президента» – Євген Онацький, про «президента Грушевського» – Юрій Лавріненко та Богдан Романенчук, про «голову парламенту і одночасно президента республіки» – Матвій Стахів і т. п.

Вимушене запрошення німецьких військ на українські землі після укладення Брестського мирного договору всі закордонні дослідники оцінили як особисту трагедію М. Грушевського. Адже ні для кого не було секретом його скептичне ставлення до орієнтації частини політиків на Центральні держави. Тому конфлікт очільника українського парламенту з союзниками, які в короткому часі стали окупантами, був лише питанням часу. Наслідком цього конфлікту, як відомо, став гетьманський переворот, який усунув М. Грушевського з активного політичного життя. В оцінці цих подій закордонні історики, незважаючи на політичні орієнтації, також були солідарними. Я. Пеленський, для прикладу, писав: «Перша поразка УНР і перебрання влади Павлом Скоропадським, якого проголосили Гетьманом Української держави, стали важким ударом для Михайла Грушевського. Починаючи з травня 1918 р. він відходить від активної політичної діяльності в Україні. Його несприйняття режиму Павла Скоропадського мало ті ж причини, що і в інших українських партій, які відкидали співпрацю зі Скоропадським з ідеологічних мотивів (вони були республіканцями і переважно соціалістами) і з мотивів русофільського характеру кіл, які оточували гетьмана»²³.

Деякі зі згаданих вище сюжетів доби Центральної Ради були також представлені у мемуарному жанрі. Наприклад, сповненими незнаних нюансів виявилися спогади колишнього Січового стрільця М. Мареніна. Саме він уперше докладно, як свідок подій, розповів про спробу невдалого замаху на М. Грушевського, здійснену після гетьманського перевороту москвофілом лемківського походження, якому обманом вдалося потрапити до лав Січових стрільців. М. Маренін також уперше розповів про перебування Грушевських у стрілецьких казармах після гетьманського перевороту²⁴.

²² Онацький Є. Портрети в профіль. Чикаго, 1965. С. 288.

²³ Пеленський Я. Українська національна ідея... С. 108.

²⁴ Маренін М. Дві зустрічі з проф. М. Грушевським. *Листи до приятелів*. 1960. Ч. 4 (86). С. 7-9.

Інтелектуали республіканської орієнтації, щоб підсилити аргументованість власного бачення державотворчої діяльності М. Грушевського в добу Центральної Ради, реалізували складний в еміграційних умовах проект видання революційної публіцистики вченого. Йдеться про археографічну ініціативу знаного журналіста і видавця Миколи Галія та запрошеного ним до співпраці В. Дорошенка, приурочену до 25-річчя з дня смерті М. Грушевського. Визначаючи завдання проєктованого збірника статей визначного історика та матеріалів про нього, М. Галій у листі до свого співупорядника писав про потребу «замкнути «писки» деяким донцовським ненависникам про зраду М. Грушевського і вияснити громадянству, яку федерацію мав на увазі Грушевський»²⁵. У підсумку вийшла ошатна збірка, де було представлено близько трьох десятків резонансних історіографічних і публіцистичних текстів голови Центральної Ради. Серед них, для прикладу, згадаємо актуальні і сьогодні статті «Українська самостійність й її історична необхідність», «Очищення огнем», «Мир землі нашій», «Повороту не буде», «Кінець московської орієнтації», «Підстави Великої України» й ін.

Поразка політики Центральної Ради, як і швидка окупація більшовицькими військами українських теренів, підштовхнули М. Грушевського до виїзду на еміграцію. Цей крок закордонні історики сприйняли зі зрозумінням, як цілком логічний з урахуванням ситуації, що склалася на Батьківщині. Разом із тим, відзначався дезорганізуючий вплив на українську громаду еміграції історика, адже це було свідченням цілковитої поразки Визвольних змагань. Таке бачення у своїй знаній студії «Україна в огні й бурі революції 1917-1921» віднотував Ісаак Мазепа: «Треба сказати, що не малу ролю в дезорганізації українських сил в цю добу відіграв той факт, що попередні українські провідники, як Винниченко, Грушевський та інші, саме в цей час від'їхали за кордон. Імена Винниченка та Грушевського тоді були ще популярні в масах, тому їхній від'їзд люди подекуди приймали взагалі, як крах української боротьби за незалежність»²⁶.

Як свідчить наведений матеріал, українська закордонна історіографія 1940-х – першої половини 1960-х років чимало цікавилася різноманітними аспектами суспільно-політичної діяльності М. Грушевського в революційні часи. При цьому діяльність історика в добу Визвольних змагань породжувала чимало емоційних дискусій, в яких найбільш непримиренні позиції займали прихильники консервативного та республіканського політичних таборів. Саме між ними відбувалися справжні «бої за Грушевського», що полягали у змагальності діаспорних інтелектуалів, які представляли різні ідейні та партійні середовища, за утвердження в свідомості українців на вигнанні власної інтерпретації подій Української революції. На ці дискусії впливала поява нового фактажу й оригінальних інтерпретативних моделей, що їх приносили мемуарні тексти сучасників М. Грушевського, котрим поталанило вирватися з «радянського раю». Також і загальний поступ української гуманітаристики у вільному світі підказував нове переосмислення класичних грушевськознавчих сюжетів. Завдячуючи цьому був сформований, приміром, цілком оригінальний погляд на федералістську модель визначного діяча. Загалом же, суспільно-політична грушевськіана

²⁵ Гирич І. Листи Миколи Галія до Володимира Дорошенка з архіву УВАН (США). До історії виходу першої посмертної книги публіцистики М. Грушевського (Нью-Йорк, 1960 р.). *Михайло Грушевський. Студії та Джерела*. Київ, 2019. Книга 2. С. 436-437.

²⁶ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921. Б. м.: «Прометей», 1950. Т. 1. С. 197.

досліджуваного двадцятиліття дала можливість поступово вийти на нові проблемно-тематичні обрії.

REFERENCES

- Andrusiak, M.** (1935). Dumky Hrushevskoho pro potrebu ukrainskoi armii [Hrushevsky's thoughts on the need for the Ukrainian army]. *Litopys Chervonoi Kalyny*, 3, 7-8 [in Ukrainian].
- Andrusiak, M.** (1954). Mykhailo Hrushevskiyi (U 20-littia smerty batka sohochasnoi ukrainskoi istoriohrafii) [Mykhailo Hrushevsky (On the 20th Anniversary of the death of the father of modern Ukrainian historiography)]. *Svoboda*, 227, 2 [in Ukrainian].
- Hyrych, I.** (2009). Hrushevskoznavstvo 1994-2009 rokiv na storinkakh "Ukrainskoho istoryka" [Hrushevskoznavstvo 1994-2009 on the pages of "Ukrainian historian"]. *Ukrainskyi istoryk*, 1-4 (181-184), 62-79 [in Ukrainian].
- Hyrych, I.** (2019). Lysty Mykolyi Haliia do Volodymyra Doroshenka z arkhivu UVAN (SShA). Do istorii vykhodu pershoi posmertnoi knyhy publitsystyky M. Hrushevskoho (Niu-York, 1960 r.) [Mykola Galiy's letters to Volodymyr Doroshenko from the UVAN archive (USA). To the history of the publication of the first posthumous book of journalism by M. Hrushevsky (New York, 1960)]. *Mykhailo Hrushevskiyi. Studii ta Dzherela*, 2, 395-475 [in Ukrainian].
- Hyrych, I.** (2006). M. Hrushevskiyi i I. Franko: do istorii vzaiemyn [M. Hrushevsky and I. Franko: to the history of relations]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 35-67 [in Ukrainian].
- Doroshenko, V.** (1957). M. Hrushevskiyi – hromadskiy diiach, polityk i publitsyst [M. Hrushevsky – public figure, politician and publicist]. *Ovyd*, 10, 23-26 [in Ukrainian].
- Doroshenko, V.** (1957). Pershyi prezident vidnovlenoi ukrainskoi derzhavy (Akad. Mykhailo Hrushevskiyi, yoho zhyttia y diialnist) [The first president of the restored Ukrainian state (Acad. Mykhailo Hrushevsky, his life and work)]. *Ovyd*, 2-3, 27-32 [in Ukrainian].
- Lavrinenko, Yu.** (1959). Mykhailo Hrushevskiyi [Mykhailo Hrushevskiyi]. *Rozstriliane Vidrozhennia. Antolohiia 1917-1933, Paryzh-Miunkhen: Instytut Literacki*, 907-919 [in Ukrainian].
- Mazepa, I.** (1950). *Ukraina v ohni y buri revoliutsii 1917-1921* [Ukraine in the fire and storm of the revolution of 1917-1921]. N. d.: "Prometei" [in Ukrainian].
- Marenin, M.** (1960). Dvi zustrichi z prof. M. Hrushevskym [Two meetings with prof. M. Hrushevsky]. *Lysty do pryiateliv*, 4 (86), 7-9 [in Ukrainian].
- Ohloblyn, O.** (2006-2007). Vchennia M. Hrushevskoho pro movu – movnu spilnotu – narod – rasu [M. Hrushevsky's doctrine of language – language community – people – race]. *Ukrainskyi istoryk*, 4 (172) /1-2 (173-174), 206-235 [in Ukrainian].
- Ohloblyn, O.** (1964). Mykhailo Hrushevskiyi i ukrainske natsionalne vidrozhennia [Mykhailo Hrushevsky and the Ukrainian national revival]. *Ukrainskyi istoryk*, 2-3, 1-6 [in Ukrainian].
- Onatskyi, Ye.** (1965). M. Hrushevskiyi: Chesnist z narodom [M. Hrushevsky: Honesty with the people]. *Portrety v profil* (Chykaho), pp. 285-297 [in Ukrainian].
- Pankova, S.** (2016). *Volume 3 of the History of Ukraine-Rus' in Mykhailo Hrushevsky's Creative Laboratory. Mykhailo Hrushevsky. History of Ukraine-Rus'*. Edmonton; Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, volume 3, XXIII-XLVII [in English].
- Pankova, S.** (2017). *Volume 4 of the History of Ukraine-Rus': Between Two «Ukrainian Wings in Mighty National Flight»*. Mykhailo Hrushevsky. *History of Ukraine-Rus'*. Edmonton; Toronto, volume 4, XXI-XLVII [in English].
- Pelenskyi, Ya.** (2019). *Ukrainska natsionalna idea u svitli tvoriv Mykhaila Hrushevskoho ta Viacheslava Lypynskoho* [Ukrainian national idea in the light of works by Mykhailo Hrushevsky and Vyacheslav Lypynsky]. Kyiv: Nash format [in Ukrainian].
- Romanenchuk, B.** (1957). Problema «halychanstva» y pochuttia menshevertosty [The problem of "Galicianess" and feelings of inferiority]. *Kyiv*, 5 (veresen-zhovten), 201-210 [in Ukrainian].
- Stachiw, M.A.** (1957). Scientist and Social Leader as President of a State. *The Ukrainian Quarterly*, 4, 329-336 [in English].
- Stakhiv, M.** (1958). Uchenyi i suspilnyi filosof yak prezident derzhavy. Profesor Mykhailo Hrushevskiyi yak providnyk ukrainskoi natsionalnoi revoliutsii i pershyi prezident Ukrainskoi narodnoi respubliky [Scientist and social philosopher as president. Professor Mykhailo Hrushevsky as the leader of the Ukrainian national revolution and the first president of the Ukrainian People's Republic]. *Vilna Ukraina*, 17, 2-9 [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2008). *Tvorcha spadshchyna Mykhaila Hrushevskoho v otsinkakh suchasnykh (kinets XIX – 30-ti roky XX stolittia)* [Mykhailo Hrushevsky's creative heritage in the estimations of

- contemporaries (end of the XIX – 30s of the XX century)]. Kyiv-Drohobych: «Vymir» [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2021). Suchasne hrushevskoznavstvo: zdobutky, vtraty, perspektyvy [Modern Hrushevsky studies: achievements, defeats, prospects]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 4-16. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.05.004> [in Ukrainian].
- Telvak, V. & Ilnytskyi, V.** (2018). Mykhailo Hrushevsky and Nicolae Iorga: scholars' struggle over the national history. *Codrul Cosminului*, XXIV, 1, 53-64 [in English].
- Telvak, V., Pedych, V. & Telvak, V.** (2021). Historical school of Mykhailo Hrushevsky in Lviv: formation, structure, personal contribution. *Studia Historiae Scientiarum*, 20, 239-261. DOI: [10.4467/2543702XSHS.21.009.14040](https://doi.org/10.4467/2543702XSHS.21.009.14040) [in English].
- Telvak, V. & Salata, O.** (2021). Reception of Hrushevsky studies: epistolary aspect. *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk*, 20, 32-39. DOI: [10.24919/2519-058X.20.240046](https://doi.org/10.24919/2519-058X.20.240046) [in English].
- Telvak, V. & Telvak, V.** (2019). Mykhailo Hrushevsky in Czech historiography (the first third of the 20th century). *Codrul Cosminului*, XXV, 2, 265-286. DOI: [10.4316/CC.2019.02.002](https://doi.org/10.4316/CC.2019.02.002) [in English].
- Telvak, V. & Telvak, V.** (2018). Ukrainian historiography in the mirror of polish journalism (Mykhailo Hrushevsky contra Francishek Ravita-Gavronsky). *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk*, 7, 46-53. DOI: [10.24919/2519-058x.7.130671](https://doi.org/10.24919/2519-058x.7.130671) [in English].
- Telvak, V. & Yanyshyn, B.** (2021). "Geschichte des Ukrainischen (Ruthenischen) volkes" of Mykhailo Hrushevsky in the discussions of the beginning of the XXth century. *Studia Historica Nitriensia*, 25, 1, 71-90. DOI: [10.17846/SHN.2021.25.1.71-90](https://doi.org/10.17846/SHN.2021.25.1.71-90) [in English].
- Telvak, V., Yanyshyn, B. & Telvak, V.** (2021). Between history and politics: the image of Mykhailo Hrushevsky in German Slavic studies of the first third of the 20th century. *Przegląd nauk historycznych*, XX, 2, 103-125. DOI: [10.18778/1644-857X.20.02.05](https://doi.org/10.18778/1644-857X.20.02.05) [in English].
- Vilna Ukraina** (1958). Hrushevskiyi i... Romanenchuk [Hrushevsky and... Romanenchuk]. *Vilna Ukraina*, 17, 71-72 [in Ukrainian].